

Nils Müller-Scheeßel (Hrsg.), *'Irreguläre' Bestattungen in der Urgeschichte: Norm, Ritual, Strafe...?*, Akten der Internationalen Tagung in Frankfurt a. M. vom 3. bis 5. Februar 2012, Editura Dr. Rudolf Habelt GmbH, Bonn, 2013, 518 pagini, 239 figuri și 34 tabele în text. ISBN 978-3-7749-3862-2.

Volumul este o impresionantă culegere de studii dedicată acelor înmormântări pre- și protoistorice considerate ca având un caracter special, neobișnuit. Studiile încorporate în volum reprezintă contribuțiile mai multor specialiști reuniți, cu un an înainte, la o întrunire organizată sub egida prestigioasei Römisch-Germanische Kommission des Deutschen Archäologischen Instituts. Întrunirea respectivă a reprezentat continuarea unor preocupări mai vechi privind complexele funerare cu caracter special, cum sunt cele amintite în introducerea lui Müller-Scheeßel.

După *Cuprins* și *Cuvântul înainte* (p. I–X), urmează o introducere, preliminară, semnată de N. Müller-Scheeßel (p. 1–8), în cadrul căreia sunt expuse problema discutată și structura culegerii de studii.

Autorul subliniază reținerea de a avansa o definiție concluzivă a termenului de *Irreguläre Bestattungen*, lăsând ca aceste nuanțări, metoda de lucru, inclusiv interpretările, să se desprindă din studiile de caz. Intervalul de timp luat în considerație se plasează din mileniul V și până în mileniul I a.Chr. Foarte sugestive, subliniind observațiile autorului, sunt cele cinci hărți pe care sunt trecute studiile din volum, unde putem vedea că pentru perioada dintre milenii V–IV a.Chr au existat preocupări recente privind comportamentul funerar aparte, iar pentru mileniul III acestea lipsesc, ceea ce l-a și determinat pe autor să treacă la harta corespunzătoare de la fig. 3 legenda *tabula rasa!*

Structura de bază a volumului este alcătuită din două grupuri de studii oarecum distincte ca perspectivă de discuție.

Cel dintâi – *Theorie und Methode* – este alcătuit din șapte contribuții: U. Veit, „*Sonderbestattungen*”: *Vorüberlegungen zu einem integrierten Ansatz ihrer Erforschung*, (p. 11–24); E. Aspöck, *Über die Variabilität von Totenpraktiken. Oder: Probleme einer dichotomen Auffassung von Toten- bzw. Bestattungsbrauchtum*, (p. 25–38); C. Pavel, *The social construction of disability in prehistoric societies – What funerary archaeology can and cannot say* (p. 39–48); J. Duerr, *Die verkehrte Jenseitswelt (mundus inversus): Eine Deutung*

zerbrochener, verbogener oder vertauscher Grabbeigaben, (p. 49–64); A. Reymann, 'Schamane' oder nicht 'Shamane'? Zur Problematik der Nutzung eines ethnologischen Terminus bei der Analyse vorgeschichtlicher Betsattungen, (p. 65–74); J. Jakab, Brüche an menschlichen Knochen aus vorgeschichtlichen Siedlungsgruben der Südwestslowakei, (p. 75–86); A. Kohse, Sonderbestattungen in Ägypten von der prädinastischen Zeit bis zum Mittleren Reich (ca. 4500–1750 v. Chr.), (p. 87–92). Sunt discutate cadrul teoretic și cel metodic. Este analizată structura inventarelor funerare, fiind discutate cazuri din Egiptul predinastic sau observații etnologice, din Iakutia, Africa sau Noua Guinee, de pildă. O atenție aparte este acordată resturilor osteologice, cazurilor în care este documentată dezmembrarea și traiectoria *post mortem* a acestora. Este subliniată variabilitatea practicilor funerare, rolul lor în procesul de constituire a identităților subunităților sociale, în competiția dintre acestea.

Cel de al doilea grup, destinat studiilor de caz, este constituit din patru secțiuni distincte cronologic, acoperind mileniile V–I a.Chr.

Prima secțiune cuprinde cinci contribuții ce se referă la înmormântările cu caracter special din neoliticul european și din Orientul Apropiat. Deosebit de interesantă mi se pare cea semnată de Reena Perschke, *Kopf und Körper – der 'Schädelkult' im vorderasiatischen Neolithikum* (p. 95–110). Pornind de la o reexaminare a mai vechilor descoperiri de depuneri/însmormântări de cranii din Levant, Siria sau Anatolia, comparate cu observațiile foarte precise, făcute din 1981 și până astăzi, în cimitirul de la Köşk Höyük, în Anatolia, autoarea ridică semne de întrebare privind interpretarea descoperirilor de cranii izolate, ca dovezi ale unui „cult al craniilor”. După opinia sa, interpretarea acestor descoperiri drept indicii privind depuneri de cult legate de venerarea strămoșilor nu mai poate fi menținută. Studiul semnat de Christian Meyer, Christian Lohr, Hans-Christoph Strien, Detlef Gronenborn, Kurt W. Alt, *Interpretationsansätze zu 'irregulären' Bestattungen während der linearbandkeramischen Kultur: Gräber en masse und Massengräber* (p. 111–122), aduce în atenție practicile funerare specifice complexului cultural LBK. Sunt discutate și comparate între ele, pe baza dispunerii cadavrelor și a inventarelor funerare, cimitirele, însmormântările din stațiuni și mormintele colective specifice unora dintre așezări. Un subiect asemănător este atacat și de Joachim Pechtl și Daniela Hoffmann, *Irregular burials in the LBK – All or None?* (p. 123–138). Studiul are în vedere diversitatea modurilor de tratare a cadavrelor așa cum sunt ele cunoscute astăzi pe aria largă a complexului cultural LBK. Informațiile oferite de resturile osteologice descoperite – în cimitirele de la Aiterhofen-Ödmühle și Otzing, ca și din așezarea de la Stephansposching – sunt tratate taphonomic și demografic (vezi foarte sugestivele grafice de la fig. 3–9). Se poate constata o relație între modul de tratare a defuncțiilor și dinamica stațiunilor ocupate de cei vii, obiceiurile funerare fiind determinate de contextul social ce impune astfel

de elemente de flexibilitate, de inovații. Pentru fiecare defunct tratamentul a depins astfel de o multitudine de factori sociali cum ar fi vârsta, sexul, relațiile de rudenie, poziția socială, tradițiile comunității, circumstanțele decesului. Doar o examinare atentă a acestor factori, a raporturilor dintre ele, a variabilității tratamentelor aplicate defuncțiilor, pot permite o atribuire de genul *irregular* sau *deviant* pentru unele morminte. De altfel, din circa 46000 de morminte cunoscute pentru contextul LBK, abia 0,7% pot fi considerate ca atare, ceea ce arată că o astfel de cale de interpretare nu prea duce undeva³¹. La o concluzie oarecum diferită ajung Lech Czerniak, Joanna Pyzel, *Unusual funerary practices in the Brześć Kujawski Culture in the Polish Lowland* (p. 139–150). Sunt prezentate pe scurt practicile funerare specifice grupului cultural Brześć Kujawski. Cum se poate vedea în așezările de la Osłonki 1 sau Brześć Kujawski 4, există numeroase înmormântări în imediata vecinătate a locuințelor de mari dimensiuni, cu plan trapezoidal, dar se subliniază faptul că abia circa 25% din locuitorii așezărilor sunt cazați în aceste morminte, amplasamentul funerar a celorlalți fiind necunoscut. Autorii prezintă mormântul E14 din stațiunea de la Ludwinowo 7. A fost descoperit într-o groapă asociată unei locuințe cu lungimea de 47 m, specifică mediului LBK. Dar, datat cu ¹⁴C între 4450–4320 BC, mormântul aparține, după opinia autorilor, etapei timpurii a complexului BKK. Alte asemenea morminte au mai fost descoperite la Brześć Kujawski 3 și la Miechowice 4. Autorii le consideră ca fiind asociate cultului strămoșilor. Ultima contribuție din prima secțiune este semnată de Noémi Pažincová și Alena Bistáková, *Die Bestattungssitten der Lengyel-Kultur im Lichte ausgewählter Beispiele aus der südwestlichen Slowakei* (p. 151-166). Pentru grupa Lengyel, sunt cunoscute atât cimitire, cum este cazul celui, cu 90 de morminte, alăturat stațiunii eponime, sau cel biritual de la Bratislava-Dúbravka, cât și morminte plasate în așezări sau în peșteri. Pentru sud-vestul Slovaciei, 80% dintre morminte au fost descoperite în arealul așezărilor. Ca rit funerar se practica atât înhumarea (predominantă), cât și incinerarea. Mormintele erau grupate, foarte probabil, pe criterii de rudenie, obicei ce pare specific comunităților Lengyel. Sunt prezentate cazuri aparte, reprezentate prin gropi cu scheletele de la 2–4 indivizi, cum este cazul la Jelšovce, Nitriansky Hrádok-Zámeček, Vel'ký Cetin sau Vyšné nad Hronom. Se disting complexe/gropi cu depuneri de cranii, cel mai elocvent fiind cel de la Džbánice, în Cehia, cu 12 cranii, oase de animale și vase. Variabilitatea evidentă a obiceiurilor funerare ale grupei Lengyel este pusă, de către cele două autoare, în relație cu dinamica socială a comunităților respective³².

³¹ Aș recomanda autorilor să consulte Howel 19899, 419-438, unde se discută și despre traiectoria *post mortem* a personajelor cu statut social aparte.

³² Mă surprinde oarecum că nu a fost discutată contribuția lui Demjan 2012, 77-93.

Cea de a doua secțiune este deschisă de Claudia Sachße, *Sonderbestatungen in der Badener Kultur* (p. 169–184). Ceea ce se cunoaște astăzi sub denumirea de Cultura Baden ocupă o arie foarte întinsă, situată în centrul Europei, în cadrul căreia se cunosc importante variante regionale. Variabilitatea practicilor funerare, inclusiv a riturilor, este cunoscută de mai multă vreme. Există necropole birituale, cum este cazul celor din zona Balaton sau din zona Niederösterreich. Interesante sunt și acele morminte de incinerare acoperite cu movile, specifice zonei de confluență a Dravei cu Sava. Autoarea prezintă și discută câteva cazuri aparte în ceea ce privește structura unor morminte. Este vorba de gropile cu numeroase schelete întregi, resturi de schelete dezmembrate, cranii, ce par aruncate fără o ordine anume. Sunt cazurile de la Balatonboglar – Kokashegy, Balatonöszöd, Svodin, Jelšovce, Ratzendorf. Autoarea este de părere că apariția acestor cazuri aparte, odată cu reducerea numerică a înmormântărilor „regulate”, poate fi pusă în corespondență cu dispariția graduală a complexului Baden. O direcție de cercetare este avansată de Amelie Alterauge, *Silobestattungen aus unbefestigten Siedlungen der Michelsberger Kultur in Süd- und Süwestdeutschland – Versuch einer Annäherung* (p. 183-196). Sunt discutate cazuri în care au fost descoperite, la periferia unor așezări, gropi circulare cu resturi osteologice – schelete întregi depuse în poziție chircită sau resturi de schelete, uneori alături fiind și oase de animale – majoritatea acestor morminte sunt lipsite de inventare, gropile, de obicei, fiind umplute cu resturi de locuire. Exemplele sunt cele de la Oberderdingen-Großvillars, Leonberg-Höfingen, Munzingen, Heidelberg-Handschuhsheim și Teugn. În mormântările în gropi circulare par a documenta una din practicile funerare specifice grupei Michelsberg, dar autoarea le consideră pe cele cu oase de animale și urme de violență ca fiind expresia unor jertfe. O contribuție de seamă este cea semnată de Sara Schiesberg, *Überlegungen zu Normen und Abweichungen im Bestattungsbrauch der Trichterbecherzeit unter besonderer Berücksichtigung des Gräberfeldes von Ostorf-Tannenwerder* (p. 197-210). O bună parte dintre înmormântările TRB sunt cele situate în impresionante structuri megalitice. Cimitirul de la Ostorf-Tannenwerder, plasat pe o mică insulă de pe lacul Ostorfer See, din nordul Germaniei, caracterizat prin morminte plane, constituie obiectul de studiu al autoarei. Inițial – prin 1961 – cimitirul a fost considerat ca fiind constituit doar din morminte singulare, dar noile analize antropologice au arătat că, de fapt, în unele morminte de la Ostorf-Tannenwerder au existat și depuneri secundare, obicei ce pare a fi documentat și în alte zone funerare TRB. Studiul pune în evidență importanța diagnosticării antropologice corecte în studiul cimitirelor preistorice, mai ales atunci când se urmărește depistarea „în mormântărilor aparte”. Christoph Rinne și Katharina Fuchs, *Bestattungen in Siedlungen. Norm und Sonderfall in der Bernburger Kultur* (p. 211-224) prezintă caracteristicile generale ale înmormântărilor Bernburger, din prisma relației dintre

decedați și inventarele funerare, mai ales ceramica, comparând elementele de inventar specifice mormintelor singulare cu cele ale mormintelor colective. În acest context se străduiesc să lămurească caracterul unui mormânt triplu, în care unul dintre defuncți – mormântul primar din groapă – prezenta urmele unui accident, suferit în cursul vieții, ce a putut fi determinat prin analiza antropologică.

Secțiunea destinată mil. II a.Chr. debutează cu contribuția lui Michal Ernée, *Uniformität oder Kreativität im Totenbrauchtum? Zum Bestattungsritus de Aunjetitzer Kultur aus Sicht der Phosphatanalyse* (p. 227-238). Procedură mai nouă, depistarea fosfatului din pământul de umplutură al celor 44 de morminte din cimitirul aunjetitzian de la Prag-Miřkowitz, a permis conturarea a trei grupe: A) mormintele de înhumație obișnuite, fără anomalii fosfatice; B) așa zisele „cenotafuri”, de asemeni fără anomalii fosfatice; C) gropile de „morminte” („grave” pits), fără resturi scheletice și fără inventare, dar cu anomalii fosfatice. Urmează contribuția semnată de Michaela Langová și Alžběta Danielisová, *Bestattungsritus der Aunjetitzer Kultur in Brandýs nad Laba (Mittelböhmen): „Siedlungsbestattungen” – ein ganz normaler Teil des Bestattungsritus?* (p. 239-250). În cadrul impozantului sit arheologic de la Brandýs nad Laba, au fost cercetate o așezare Aunjetitz și un cimitir alăturat, din care au fost analizate deocamdată 13 morminte de înhumație. Au mai fost cercetate câteva complexe funerare cu un caracter oarecum aparte. Trei dintre acestea – Cpl. 74, 196, și 798 – sunt morminte de înhumație considerate de autoare drept „klassische Siedlungsbestattungen”. Pentru Cpl/M. 798 se poate remarca faptul că scheletul, feminin, fusese depus pe un pat constituit din 400 fragmente ceramice de la un vas. Lor li se adaugă complexe 203 și 204, cu trei indivizi masculi, de asemenea plasate în așezare, dar care sunt oarecum diferite. Foarte interesant este complexul 690, situat în preajma așezării, constituit dintr-un tumul înconjurat de un cerc de pietre – *Steinkreis* – și acoperit cu pietre. Sub acestea se aflau două morminte de înhumație, unul de bărbat, iar al doilea de copil. Din umplutura mormântului mai provine și un os de câine. Pe baza a trei probe ¹⁴C prelevate din mormântul de copil, acesta a fost plasat în jur de 2000 BC, alte trei probe radiocarbon, prelevate din resturi de schelete umane descoperite în umpluturile unor gropi de morminte, plasându-se pe același palier cronologic. Rezultatele cercetărilor arheologice de la Brandýs nad Laba au furnizat informații de reală importanță pentru studiul așa numitelor *Sonderbestattungen* din mediul Aunjetitz³³. Următoarea contribuție este cea semnată de Anna Pankowská, Miroslav Daňhel și Jaroslav Peřka, *Formal classification of settlement burials from Moravia*

³³ Poate că cele două autoare ar fi trebuit să se folosească, pentru comparații, și de rezultatele altor studii ce au avut ca obiect practicile funerare aunjetitziene, cum ar fi de pildă Löhlein 1998, 513-522 și Steffen 2010.

(Czech Republic) dating to the Early Bronze Age (p. 251-264). În mormântările în gropi, situate în așezări sau imediat în preajma lor, sunt un fenomen des întâlnit în prima parte a epocii bronzului în Europa Centrală, o examinare a acestora, în comparație cu cimitirele ce le sunt contemporane fiind absolut necesară. Autorii au studiat 149 de gropi cu schelete umane, provenite din 103 amplasamente diferite din Moravia (vezi harta de la fig. 2 și tabelul 1). Pentru clasificarea acestor descoperiri, au luat în considerație câteva criterii cum sunt: numărul indivizilor per groapă, starea scheletelor, vârsta defuncțiilor, poziția în groapă, prezența sau absența inventarelor – piese de port, ceramică. În general, aceste înmormântări în gropi situate în așezări nu diferă, din punctul de vedere al standardului funerar (poziție, orientare), de cele aflate în cimitire. Pentru aceste structuri funerare se poate constata doar o anumită diferență între tratamentul aplicat înmormântărilor de femei, ceva mai riguros, și cel destinat bărbaților. Autorilor nu le este clară cauza datorită căreia în bronzul timpuriu este atât de mare numărul depunerilor funerare în așezări. Studiul semnat de Pavol Jelinek, Július Vavák, *Human remains in settlement pits of the Maďarovce Culture in Slovakia (Early Bronze Age)* (p. 265-278), se ocupă de aceeași categorie de complexe funerare, de data aceasta specifică grupei Maďarovce. Se pornește de la două cazuri aparte, descoperite în stațiunea fortificată de la Budmerice. Groapa 1 (*Object 1*), cu un schelet feminin, alături fiind găsite un inel din cupru/bronz, vase sparte pe loc și numeroase cioburi, urme de lemn ars. Groapa a doua conținea, în umplutură, două femure de la doi indivizi și, pe fund, oase de la alți indivizi, 29 de vase, două tipare, un fragment de Brotlaibidol (în text este trecut *bread-like idol*), o miniatură de roată cu spițe din lut, fusaiole. În mediul Maďarovce mai sunt cunoscute asemenea complexe – gropi cu resturi umane – în opt stațiuni, dintre care se remarcă cea de la Nitriansky Hrádok. Dar stadiul actual al cercetării nu îngăduie deocamdată o apreciere a acestor gropi drept complexe de cult. Vera Hubensack, Carola Metzner-Nebelsick, *Mitteldeutsche frühbronzezeitliche Sonderbestattungen in Siedlungsgruben* (p. 279-288), se apleacă asupra înmormântărilor aparte descoperite în complexe/gropi din așezările aunjetitziene din Germania centrală. Comparate cu mormintele obișnuite din cimitire, complexe funerare cu caracter aparte (numeroase pentru zona discutată, așa cum se vede pe harta de la fig. 2) au anumite caracteristici atât din punctul de vedere al conținutului antropologic – schelete întregi, grămezi de oase sau oase izolate –, cât și în ceea ce privește depunerile adiacente. Sunt specificate asemănările, precum și diferențele dintre cele două tipuri de morminte, subliniindu-se faptul că, în timp ce acele schelete depuse conform normelor rituale în gropile adiacente așezărilor sunt specifice fazei timpurii Aunjetitz, cele dispuse în poziții aparte sau resturile de schelete se plasează către sfârșitul bronzului timpuriu. Immo Heske, Silke Grefen-Peters, *Rückkehr in die Bestattungsgemeinschaft – „Zerrupfte“ Bestattungen in der Bronze – und frühen Eisenzeit am*

Nordharz (p. 289-304) pornesc de la constatarea conform căreia în zona Harz, pentru bronzul târziu și perioada timpurie a epocii fierului, prezența în așezări a unor gropi cu resturi osteologice umane dezmembrate constituie o trăsătură comună, la fel ca și prezența osemintelor umane în locuiri. Faptul ar putea fi explicat ca datorat unor înmormântări în așezări efectuate de-a lungul timpului și deranjate. Obiceiul plasării unor morminte în zonele de locuire, precum și manipularea *post mortem* a scheletelor sau a unora din părți, mai ales a craniilor, cu precădere în mediile campaniforme, pare a avea rădăcini încă din neoliticul târziu și bronzul timpuriu.

Secțiunea dedicată mil. I a.Chr. este cea mai cuprinzătoare, cu 11 contribuții ce tratează, sub diverse aspecte, înmormântările cu caracter aparte, din prima epocă a fierului și până în Latène-ul târziu.

Ágnes Király, Katalin Sebök, Zsuzsanna K. Zoffmann, Gabriella Kovács, *Early Iron Age 'Mass Graves' in the Middle Tisza Region: Investigation and interpretation* (p. 307–326), pornesc de la o descoperire cu totul aparte. Este vorba de trei gropi de dimensiuni remarcabile, cu numeroase resturi osteologice umane amestecate, cercetate în stațiunea de la Pusztataskony-Ledence. Cele trei complexe – 2–011, 1–550 și 1–701 se găseau în preajma stațiunii, dar relația exactă față de aceasta nu este foarte clară. Cea dintâi groapă – 2–011 – conținea 20 de schelete, groapa a doua – 1–550 – șase schelete întregi, nouă crani și resturi de schelete răvășite, iar în cea de a treia – 1–701 – s-au găsit 14 schelete întregi. Printre oase s-au găsit un inel, o brățară, ambele din cupru/bronz și un ciob Kalakača. Ca descoperiri oarecum similare, sunt menționate cele de la Hrtkovci-Gomolava și la Novi Sad, în două puncte, tot în mediu Kalakača. Complexitatea acestor descoperiri face dificilă o corectă interpretare a lor. Pentru finalul epocii bronzului și începutul epocii fierului se poate constata o creștere a acestor complexe față de o descreștere a înmormântărilor „normale”. Monika Griebel și Irmtrand Hellerschmid, *Menschenknochen und Menschenniederlegungen in Siedlungsgruben der befestigten Höhensiedlung von Stillfried an der March, Niederösterreich: Gängige Praxis der Totenbehandlung in der jüngeren Urnenfelderkultur?* (p. 327-346), se ocupă de descoperirile similare din stațiunea fortificată de la Stillfried, ce se plasează în sec. X–VIII a.Chr. În 25 de complexe, dintre cele peste 200 cercetate, au fost descoperite schelete umane și de animale, unele superficial trecute prin foc. Acestea erau depuse în gropi de dimensiuni apreciabile. Se remarcă groapa 841, cu 23 de indivizi și groapa 1141, cu șapte schelete umane, considerate ca provenind de la o familie. Resturile de oase animale provin majoritar de la cervide. Aceste complexe, împreună cu cuptoare cu resturi de vegetale arse, sunt plasate în zona mai ridicată a așezării. O explicație a acestor depuneri este greu de construit, ele putând fi expresia unor sacrificii rituale sau, poate, a unor înmormântări determinate de lupte sau mormine. Stefan Flindt, Susanne Hummel, Verena Seidenberg, Reinhold Schoon, Gisela

Wolf, Henning Haßmann și Thomas Saile, *Die Lichtensteinhöhle. Ein 'irregulärer' Ort mit menschlichen Skelettresten aus der Urnenfelderzeit – Vorbericht über die Ausgrabungen der Jahre 1993-2011* (p. 345–364), analizează amănunțit o situație cu totul aparte. În 1980, în interiorul peșterii Lichtensteinhöhle, fusese descoperită o groapă conținând 5475 de oase provenind de la 65 de indivizi. Inițial s-a considerat că este vorba de sacrificii umane. Reluarea cercetărilor între 1993–2011 și, mai ales, studiul antropologic foarte atent, au arătat că 24 dintre indivizii identificați sunt legați genetic, fapt ce a condus la reconsiderarea descoperirii drept loc de înhumare special și folosit repetat. Melanie Augstein, *'Reguläre' und 'irregulare' Bestattungen der Hallstattzeit Nordostbayerns* (p. 365-376) se ocupă de ansamblul mormintelor hallstattiene din nordul Bavariei, etichetate ca „deviante”. După părerea autoarei, aceste înmormântări pot fi interpretate diferit, pe baza raportului față de practicile funerare obișnuite, fie ca rezultatul unor obiceiuri mortuare complexe, succesive de-a lungul unor faze specifice amplasamentului. O discuție asupra unor înmormântări din sec. VIII–VI a.Chr., de la Schwabthal, este susținută de Lydia Hendel și Elisabeth Noack, *Regel- oder Sonderfall? Die eisenzeitlichen Menschenknochen am Hohlen Stein bei Schwabthal, Lkr. Lichtenfels* (p. 377-386). Este vorba de o stâncă (formație dolomitică) de dimensiuni remarcabile, cu o poziție verticală, la baza căreia au fost descoperite resturi de oase umane, de la circa 16 indivizi. Poziția cu totul specială a acestor depuneri, într-o poziție dominantă, le îndeamnă pe cele două autoare să considere complexul ca fiind unul de excepție. Peter Trebsche, *Die Regelmäßigkeit der 'irregulären' Bestattungen im österreichischen Donaauraum während der Latènezeit* (p. 387-408) se ocupă de o serie de înmormântări de lângă Leonding și Vösendorf, încadrate în LtA–B, interpretate ca sacrificii umane. Reanalizarea acestor morminte arată însă că, de fapt, înmormântările anexate așezărilor se găsesc, din punctul de vedere al practicilor, într-o poziție diametral opusă celor din necropole. Analiza tafonomică mai indică faptul că gropile acestor complexe cu resturi umane, nu au fost acoperite imediat, ceea ce ar indica o supraveghere a stării (dispoziției) acestora. După părerea autorului apariția și dinamica acestor complexe funerare din stațiuni, concomitent cu răspândirea mormintelor de incinerare, ar fi fost destinată prezervării nucleului ritual al înmormântărilor primare. În bună măsură asemănătoare este și contribuția colectivului de autori Nils Müller-Scheeßel, Carola Berzin, Gisela Grupe, Annette Schwentke, Anja Staskiewicz, Joachim Wahl, *Ältereisenzeitliche Siedlungsbettungen in Baden-Württemberg und Bayern* (p. 409–424). Pentru epoca fierului, mormintele din așezările din sud-vestul Germaniei, foarte frecvente, pot fi considerate ca parte a comportamentului ritual din această vreme. Elementele de inventar, dispunerea defuncțiilor, împreună dovedesc un ansamblu de practici bine definit. Analizele antropologice, deși nu au putut pune în evidență cauzele precise ale morții, exclud practica canibalismului, des menționată în literatură.

O caracteristică ce le diferențiază de mormintele din cimitire o constituie frecvența mare a decedaților de vârste *infans* sau *juvens*. Analizele izotopice au mai arătat că, la această vreme, scheletele din cimitire sau așezări prezentau diferențe în ceea ce privește nutriția. Dată fiind complexitatea acestor observații, deseori în conflict, o interpretare acceptabilă a înmormântărilor din stațiuni nu pare, deocamdată, posibilă. Foarte interesantă este contribuția colectivului de autori Christian Meyer, Leif Hansen, Frauke Jacobi, Corina Knipper, Marc Fecher, Christina Roth și Kurt W. Alt, *Irreguläre Bestattungen in der Eisenzeit? Bioarchäologische Ansätze zur Deutung am Beispiel der menschlichen Skelettfunde vom Glauberg* (p. 425–438). În imediata vecinătate a „reședinței princiare” din epoca fierului, de la Glauberg, au fost descoperite recent 22 de schelete umane, depuse singular, în pereche sau mai multe, în gropi tronconice. La câteva dintre schelete s-au găsit elemente de port, în vreme ce, la cele mai multe, acestea nu existau. Analiza antropologică a pus în evidență apartenența la grupele de sex/vârstă, precum și o incidență crescută a uzurii articulațiilor. Examinarea bioarheologică nu a relevat date privind relațiile de rudenie. Analiza izotopică a pus în evidență faptul că meiul constituia componenta principală a dietei, precum și faptul că 74% din indivizi consumau și alimente vegetale aduse din alte părți. Ansamblul rezultatelor conduce, după opinia autorilor, către două scenarii interpretative. Conform celui dintâi, la Glauberg este vorba de un grup de populație căreia i-ar fi fost caracteristic obiceiul depunerii defuncțiilor în *storage pits*. Cel de al doilea consideră posibil ca înmormântările, mai sărace, să reprezinte o categorie socială inferioară, pentru care ritualul funerar era cu totul redus. Felix Fleischer, Michaël Landolt și Muriel Roth-Zehner, *Die eisenzeitlichen Siedlungsbestattungen des Elsass* (p. 439–470) fac o trecere în revistă, analitică, a înmormântărilor în așezările epocii fierului din partea germană a Alsaciei. Pe baza unui catalog detaliat, ce cuprinde 23 de asemenea complexe, autorii discută dispunerea scheletelor, numărul lor în gropi, elementele de inventar, manipulările *post mortem*. Sunt discutate și cazurile cu depuneri de resturi osoase de la animale. Autorii arată că, pe baza datelor ¹⁴C, aceste înmormântări se plasează, majoritar, în intervalul 800–400 BC, fiind o caracteristică a zonei alsaciene pentru epoca fierului. Contribuția colectivului de autori Sandra Pichler, Hannele Rissanen, Norbert Spichtig, Kurt W. Alt, Brigitte Röder, Jörg Schibler și Guido Lassau, *Die Regelmäßigkeit des Irregulären: Menschliche Skelettreste vom spätlatènezeitlichen Fundplatz Basel-Gasfabrik* (p. 470–484), încearcă să stabilească în ce măsură complexe funerare considerate ca aparte se înscriu sau nu în obiceiurile funerare deosebit de variate ale epocii Latène târzii. Este discutată situația de la Basel-Gasfabrik, unde, alături de două cimitire de inhumație, mai sunt cunoscute numeroase depuneri de schelete umane, în variate poziții, în cadrul așezării. Între cei depuși în gropile din stațiune, indivizii sub 20 de ani sunt slab reprezentați, dar piesele de port sunt mai

frecvente în cazul mormintelor de copii. Sunt remarcate urmele determinate de manipularea *post mortem*. Examinarea contextelor arheologice, precum și a datelor antropologice poate duce la conturarea unor criterii de selecție a decedaților în ceea ce privește tratamentul *post mortem*. O categorie cu totul aparte de descoperiri, reprezentate prin depunerile în mlaștini, constituie obiectul contribuției lui Stefan Burmeister, *Moorleichen – Sonderbestattung, Straffjustitz, Opfer? Annäherungen an eine kulturgeschichtliche Deutung* (p. 485–506). Foarte răspândite în Danemarca, Germania de nord-vest, cadavrele umane depuse în mlaștini au fost considerate drept sacrificii rituale, inclusiv depunerea unor purtători de duhuri, persoane pedepsite etc. Cele mai multe asemenea descoperiri datează din epoca fierului³⁴, cele mai timpurii fiind din bronzul târziu, iar cele mai târzii chiar din evul mediu. Ansamblul cercetărilor conduce către interpretarea acestor *Moorleichen/Bog bodies* drept sacrificii umane.

Contribuția finală, de încheiere, este cea a lui Alexander Gramsch, *Wer will schon normal sein? Kommentare zur Interpretation 'irregulärer' Bestattungen* (p. 509-518). Autorul comentează contribuțiile din volum, referindu-se la termenul de 'irregulärer' Bestattungen, la modul în care este înțeles și folosit, pe baza contextului arheologic. Un accent aparte, firesc, este pus pe perspectiva sociologică.

Volumul este foarte important, nu numai pentru cei ce se ocupă de practicile mortuare. Sunt puse în discuție descoperiri remarcabile, este drept dintr-o zonă restrânsă a Europei, dar fiecare contribuție poate constitui un exemplu de cercetare și pentru alte zone, unde există astfel de descoperiri, mai puțin studiate. Lucrarea a fost tipărită în condiții grafice remarcabile. Ilustrația, separată pentru fiecare contribuție, este mai mult decât impresionantă. Fiecare articol este urmat de o bibliografie bogată. Recomand călduros arheologilor români volumul redactat de Nils Müller-Scheeßel.

³⁴ Vezi pentru România situația de la Lozna, cf. Teodor, Șadurschi 1981, 13-30.

Bibliografie

- Demjan, P. 2012, *Grave typology and chronology of a Lengyel Culture settlement: Formalized methods in archaeological data processing*, în Kolář, J., Trampota, F. (ed.), *Theoretical and methodological considerations in Central European Neolithic Archaeology*, BAR IS 2325, 77-93.
- Howel, S. 1989, *Of persons and things. Exchange and valuables among the Lio of Eastern Indonesia*, *Man NS* 24, 419-438.
- Löhlein, W. 1998, *Totenhäuser - Grabkammern - Verbrennungsplätze. Zur Interpretation vierpfostiger Grundrisse aus Grabhügeln Nordwürttembergs*, *ArchKorr* 28, 4, 513-522.
- Steffen, C. 2010, *Die Prunkgräber der Wessex- und der Aunjetitz-Kultur Ein Vergleich der Repräsentationssitten von sozialem Status*, BAR InterSer 2160, Oxford.
- Teodor, S., Șadurschi, P. 1981, *Descoperirile din prima epocă a fierului de la Lozna-Dealul Morii*, *Hierasus* 4, 13-30.

Ion MOTZOI-CHICIDEANU

*Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan”
str. Henri Coandă, nr. 11, sector 1, București*